

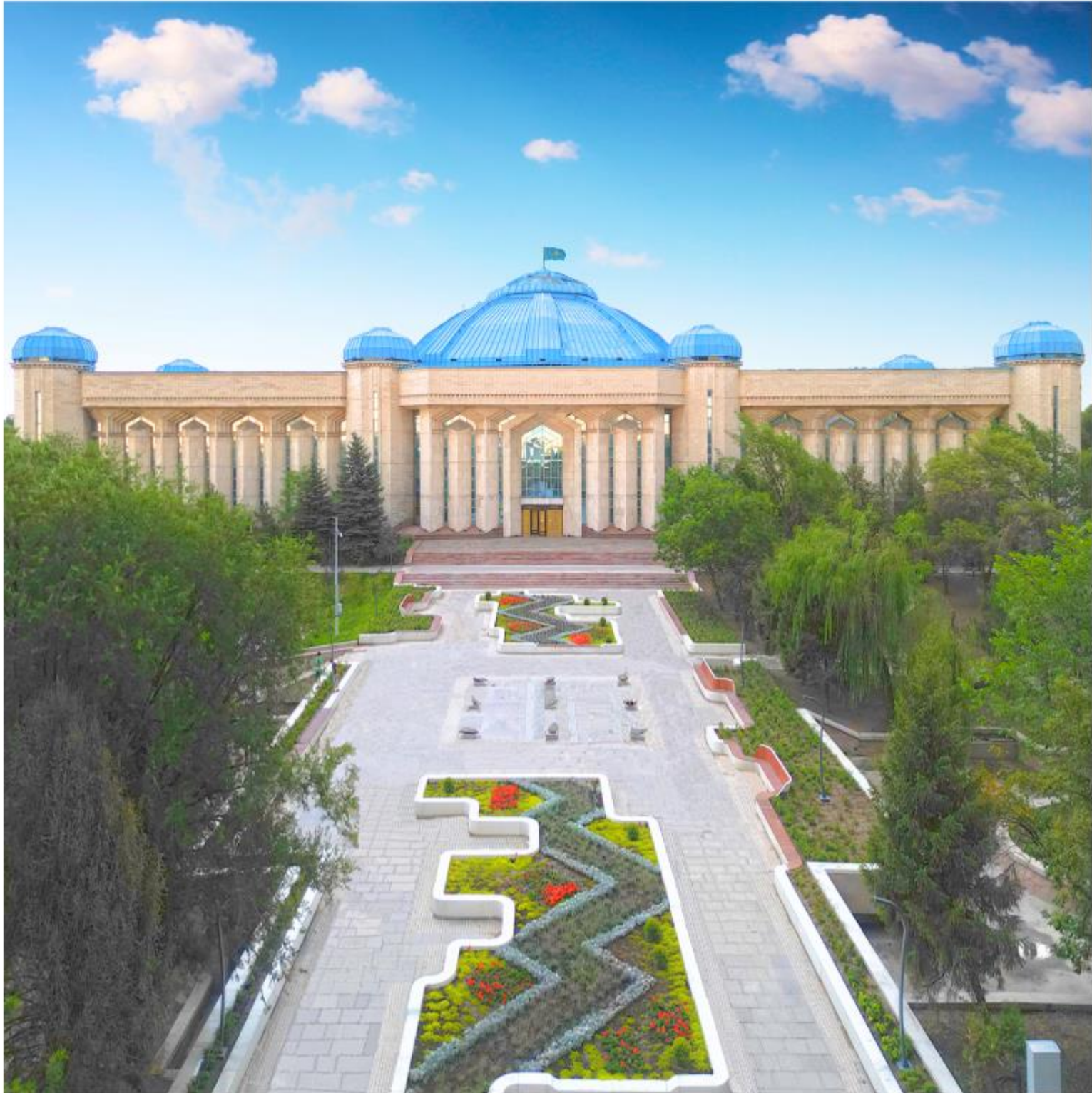
ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ · НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ · SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

2(6)2024

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯНЫҢ СЕБЕБІ МЕН САЛДАРЫ**М.Қ. Қойгелдиев**

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Автор тезистер түрінде баяндалған мақаласында Қазақстандағы саяси репрессияның астарына үңіліп, жер мәселесінің, сондай-ақ қазақ қоғамдық өмірін реформалау ісінде өзара үйлеспейтін екі көзқарастың (большевиктік және алаштық) қарсы келуі саяси репрессияға қазақстандық сипат бергендігіне тоқталады. Дәулетті қожалық иесі Хасен Ақайұлының өмір жолы мысалында саяси репрессияның қазақ қоғамы үшін апатты шара болғандығын көрсетеді.

Автор мақалада, саяси репрессия құрбаны болған алаштықтардың қазақ қоғамын орталық тәуелділіктен азат етуіне, олардың ұлттық құндылықтарды сақтауға қатысты мәселелерне тоқтала келіп, Хасен Ақайұлының 1909 жылдардағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысына көмектесуіне қатысты архив құжаттары негізінде тың деректерді ғылыми айналымға енгізіп отыр. Сонымен қатар, мақалада Хасен Ақайұлының Қарқаралы петициясын жазу ісіне белсенді түрде ат салысқаны туралы тың деректер берілген. Автор мақаласында Хасен Ақайұлының өзі өмір сүрген кезеңінен бастап ең соңғы күніне дейін қазаққа шаруашылық жүргізудің жаңа және пайдалы үлгісін көрсетуді өзіне мақсат етіп қойғандығына тоқталады.

Соған сәйкес автор аталған мақалада Хасен Ақайұлының билік жүйесіндегі қызметін бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарастыруды көздейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Империя құрамында болған халықтар мен ұлттардың тарихын танып-білуде архив құжаттарының маңыздылығы жоғары. Зерттеуші Қазақстандағы саяси репрессияның себебі мен салдарын архив деректері негізінде ашып көрсетеді. Сондай-ақ, мақалада берілген деректер салыстырмалы талдау әдістері мен тарихи-салыстырмалы және жүйелік талдау тәсілдері арқылы сараланып, тарихи шындықты айқындауға баса назар аударылды.

Тірек сөздер: Ұлт-азаттық қозғалыс, репрессия, ОГПУ, пролетариат диктатурасы, антиколониалдық қозғалыс, идеология.

Сілтеме жасау үшін: М.Қ. Қойгелдиев. Қазақстандағы саяси репрессияның себебі мен салдары // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 5-12 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.01

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ**М.К. Қойгелдиев**

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Аннотация. В представленной в форме тезисов статье автор исследует предысторию политических репрессий в Казахстане, подчеркивая, что противостояние двух несовместимых взглядов – большевистского и алашского – в процессе реформирования казахской общественной жизни придало специфический характер политическим репрессиям. Примером служит жизнь состоятельного владельца фермерского хозяйства Хасена Акайұлы, демонстрирующая, что политические репрессии стали губительной мерой для казахского общества.

В статье освещаются вопросы, связанные с освобождением казахского общества от центральной зависимости, алашцы стали жертвами политических репрессий, сохранением национальных ценностей, а также представляются новые научные данные, основанные на архивных документах, относящихся к деятельности Хасена Акайұлы в поддержку казахского национально-освободительного движения в 1909 году. Также статья раскрывает

новые факты об активном участии Хасена Акайулы в написании Каркаралинской петиции. Автор подчеркивает, что Хасен Акайулы всю свою жизнь считал важной задачей показать казахам новую и полезную модель управления экономикой. В данной статье автор планирует рассмотреть деятельность Хасена Акайулы в контексте энергосистемы современности.

Материалы и методы исследования. Значительное значение в изучении истории народов, составлявших империю, имеют архивные документы. Исследователь на основе этих данных раскрывает причины и последствия политических репрессий в Казахстане. Для анализа использовались методы сравнительного и историко-сравнительного анализа, системный подход, с акцентом на определении исторической реальности.

Ключевые слова: Национально-освободительное движение, репрессии, ОГПУ, диктатура пролетариата, антиколониальное движение, идеология.

Для цитирования: М.К. Койгелдиев. Причины и последствия политических репрессий в Казахстане // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 5-12. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.01

CAUSES AND CONSEQUENCES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN

M.K. Koigeldiyev

Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Abstract. In this thesis-style article, the author examines the background of political repressions in Kazakhstan, emphasizing that the confrontation between two incompatible ideologies – Bolshevism and Alashism – during the reform of Kazakh societal life gave a specific character to political repressions. The life of wealthy landowner Hasan Akayuly serves as an example, demonstrating that political repressions became a devastating measure for Kazakh society.

The article addresses issues related to the liberation of Kazakh society from central dependence, with Alash leaders becoming victims of political repressions, the preservation of national values, and presents new scientific data based on archival documents related to Hasan Akayuly's activities in support of the Kazakh national liberation movement in 1909. Additionally, the article reveals new facts about Hasan Akayuly's active participation in drafting the Karkaralinsk petition. The author emphasizes that throughout his life, Hasan Akayuly considered it a vital task to show Kazakhs a new and beneficial model for managing the economy. In this article, the author plans to explore Hasan Akayuly's activities in the context of the modern energy system.

Materials and Methods Archival documents play a significant role in studying the history of nations within the empire. Based on these data, the researcher elucidates the causes and consequences of political repressions in Kazakhstan. Comparative and historical-comparative analysis methods were employed, along with a systematic approach emphasizing the determination of historical reality.

Keywords: national liberation movement, repressions, OGPU, dictatorship of the proletariat, anti-colonial movement, ideology.

For citation: M.K. Koigeldiyev. Causes and consequences of political repressions in Kazakhstan // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 5-12. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.01

Кіріспе. Сонымен тақырыпқа қатысты Қазақстандағы саяси репрессияның астарында қандай себептер жатты деген мәселеге тоқталайын.

Иә, рас, саяси репрессия жалпы империялық құбылыс. Дегенмен, саяси репрессия туралы сөйлегенде біз оның қазақ еліндегі мынадай ерекшеліктеріне тоқталмай мәселені тура түсіне алмаймыз.

Осы ретте мәселен, Қазақ азаттық қозғалысының басшысы Ә. Бөкейхановтың кезінде ескерткен мынадай пікірі қаперде болғаны жөн: «Егер сіз өз халқыңызға пайдалы адам болғыңыз келсе, онда қазақ еліндегі ресей әкімшілігінің жер саясатын мұқият ойыңыздан өткізіп таныңыз, сонда сіз білгіңіз келетін сауалға жауап табатын боласыз» [Шоқай, 1999: 231].

Мақаланың мақсаты ХХ-ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалыс басына келген саяси басшылық мынадай үш құндылықты өзінің қызметінің негізгі өзегіне айналдырды. Олар атамекен, жер және қазақ ұлты, сондай-ақ осы екеуінің қалыпты өмірін қамтамасыз ете алатын мемлекеттілік. Большевизм мен алаштық басшылық арасындағы бітіспес қайшылық осы үш құндылық төңірегінде жүрді.

Мақаланың негізгі міндеті - мәселені кең ауқымда алар болсақ қазақ жағдайында оның түп-төркінінде алдымен жер мәселесі жатты. Бұл біріншіден. Екіншіден, қазақ қоғамына қатысты басқа да құндылықтарға байланысты алғашқы буын қазақ саяси басшылығы мен Орталық билік арасындағы қайшылық, әрине ескерусіз қалмауға тиісті.

Осы арада «ұлттық басшылық» деген ұғым туралы. Советтік идеология, оның жетегіндегі советтік тарихнама Октябрь революциясына дейін қазақ қоғамында саяси басшылық болған емес деген түсінікті орнықтыруға көп күш жұмсады. Ал тарихи шындық сондай 1917 жылғы октябрь төңкерісі қарсаңында қазақ қоғамында саяси басшылық қалыптасып үлгерген еді. Ол Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов бастаған алаштық саяси басшылық болатын. Қысқа осы екі саяси ағым арасындағы қайшылық туралы.

Большевизм адамзат тарихы – бұл тапаралық күрес тарихы, өз ретінде ол пролетариат диктатурасының орнауына соқтырмай қоймады, ал пролетариат диктатурасы тапаралық теңсіздікті жоюға алғышарт тудырмақ деген ұстанымды басшылыққа алып, билікке келген бетте бұл қағиданы империя құрамындағы барлық халықтардың өмірін өзгерту құралына айналдыру жолына түсті.

Алаштық басшылық коммунизм идеясын қазақ қоғамына жат идея есебінде қарастырып, оны антиколониалдық ұстаным арнасында тұрған елдердің күресін әлсіретіп, ыдырауға соқтыратын арандатушылық әрекет есебінде қабылдады.

Яғни большевиктер көздеген мақсатына жұмысшы табын және басқа таптық қанаудағы бұқараны азат етуді пролетариат диктатурасы аталатын билік жүйесін орнату арқылы жетуді көздеген болса, алаштықтар қазақ қоғамындағы белгілі бір қоғамдық тапты ғана емес, жалпы қазақ ұлтын отарлық тәуелділіктен азат етіп, жаңа сұраныстарға жауап бере алатын мемлекеттілік құру арқылы ұлт өмірін жаңа сапаға көтеруді мақсат тұтты. Алаштықтар азамат соғысы жылдары империядағы түрлі саяси күштермен одақтасу әрекетіне бара отырып та осы мақсатқа жетуден үміттенді. Яғни, қазақ ұлт-азаттық қозғалысы өзінің табиғи арнасында тұрды. Оған өзінің ұлттық құндылықтарын сақтауға мүмкіндік беретін басқа балама жол да жоқ-тын. Осы ретте мынадай бір жағдайды ескерген жөн. Отарлық тәуелділіктегі Азия, Африка және Латын Америкасы елдерінің азаттығы туралы үздіксіз айтудан танбаған совет өкіметі өз ішіндегі тәуелді ұлттардың азаттығы тақырыбына келгенде ондай мәселе мүлдем жоқтай кейіп танытты.

Талқылау. Жалпы саяси репрессияның қазақ елі үшін салдары туралы баяндайтын болсақ, бұл ретте біраз нәрсе айтуға болады, ал мен олардың негізгілеріне ғана тоқталайын.

1. Совет өкіметі тарапынан жүргізілген саяси репрессия ең алдымен қазақ ұлт-азаттық қозғалысына жасалған қиянат болғандығын айту парыз. Мемлекеттік комиссия тарапынан берілген есептердің бірінде саяси репрессия құрбаны болған 311 мың адамның ақталғандығы туралы айтылады. Осы келтірілген санның үлкен бөлігінің азаттық қозғалысқа тікелей атсалысқандар болғандығы күмән тудырмайды. Сондай-ақ антиколониалдық қозғалыс – бұл жалпыхалықтық, жалпыұлттық қозғалыс. Қайсыбір жарияланымдарда тек зиялылар қарсылығымен шектеу байқалады.

Архив құжаттарының көрсетуіне сүйенсек өткен ғасырдың 20-шы жылдары ОГПУ тарапынан жүргізілген «қазақ ұлтшылдығымен» күрес науқаны 80-нші жылдардың соңына

дейін созылды. Қауіп «ұлы орыстық шовинизмнен» емес, қауіп «қазақ ұлтшылдығынан» деген ұстаным орнықты жағдайға айналды. Ұлттың кейінгі өмірі ұлттық санаға шабуылдың оның болашағына шабуылмен тең екендігін көрсетті.

2. Саяси репрессия нәтижесінде қазақ халқы екі бірдей буын саяси ұлттық басшылығынан айрылды. Соның нәтижесінде еуропалық тарихшы Андреас Каппелер тура көрсетіп айтқанындай саяси басшылығынан айрылған қазақ халқы ендігі жағдайда метрополиялық орталыққа бағынышты күйге түсті [Каппелер, 2000: 279].

Менің түсінігімде, жеке тұлғаға, оның еліне жасалған қиянаттың ең зоры азаматқа еліне, отанына қызмет жасау мүмкіндігінен айыру болса керек. Саяси репрессия құрбаны болған екі бірдей саяси басшылықтағы буын осы күйді бастарынан кешірді.

3. Саяси репрессияның ең ауыр салдары ол қазақ халқын билік (мемлекеттілік) түрін, жол таңдау мүмкіндігінен айыру болды. Біздің тарихнамада Совет өкіметіне міндетті түрде орнауға тиіс болған фатальді мемлекеттік құрылым есебінде қарау бар. Ал өмірде ұлт-азаттық күштер талабын мойындау болған жағдайда басқа мемлекеттік жүйенің орнауы әбден мүмкін еді.

Кез-келген ұлт өз өміріне қатысты мәселелерді сыртқы араласусыз өзі демократиялық әдіс-құралдар арқылы шешу мүмкіндігіне ие болғанда ғана нәтижелі, жемісті өсіп-өркендей алады.

Ұлттық еркіндігі жоқ, саяси репрессия нәтижесінде ұлттық басшылығынан айрылған халық советтік эксперимент аталуға лайық зорлау арқылы жүргізілген реформалық шараларға бас июге мәжбүрленді. Оның салдары өздеріңізге мәлім.

Одан алатын сабақ қандай болмақ? Ол жөнінде А. Байтұрсынов мынадай ойды бідірді. «Біз, қазақтар Қазақ республикасы деген атауды малданып жүрміз, ал бұл Республиканың мазмұны біздікі емес қой, оның иесі де біз емеспіз» [Тоғжанов, 1932: 32].

Бұл арада ХХ ғасырда қазақ ұлтының жүріп өткен жолы көрсетіп бергеніндей мүлдем басқа қоғамдық жүйеде өмірге келген теориялық ұстанымды басшылыққа алып, революциялық әдіс-құралдар арқылы ұлт өмірін өзгерту мүмкін емес деп айту жеткіліксіз. Жоғарыдан ультиматумдық тұрғыдан ұлтқа таңылған советтік реформалық шаралар оған жасалған өлшеусіз қиянат болды, сондықтан да өз мемлекеттігі жоқ халықтың осындай күйге ұшырайтындығын мойындауға тиіспіз.

4. Саяси репрессияның ұлттың сандық және сапалық тұрғыдан өсуіне аса залалды болғандығы мәлім.

а) Сандық тұрғыдан: 20-30-ншы ж.ж. ашаршылықтың нәтижесінде қазақ халқы жартысына жуық бөлігінен айрылды...

ә) Сапалық тұрғыдан: неге Смағұл Сәдуақасов бастаған топ биліктен кетірілді? Олар таяу арада Ф. Голощекин биліктен кетірілмесе халықтың апатқа ұрынуы әбден мүмкін деген ұстанымда болды. Әрекетке көшті. Мұны байқаған Голощекин Мәскеудің қолдауына сүйеніп Смағұл Сәдуақасов тобын биліктен кетіріп, оларды қудалау шарасын жүргізді.

1927-1931 жж. аралығында алаштық басшылық репрессияға алынды. Саяси және идеологиялық күрес кеңістігінен кетірілді.

1929-1931 жж. халық көтерілістері күшпен басылды.

Халық өзін империя құрамындағы бұратана халық екендігін сезінді.

Бұл ойды Москва абақтысында (Бутырка) отырған Ғазімбек Бірімжанов (10 ақпан 1930 ж.) тергеуші Павловқа берген жауабында мынадай ой арқылы білдірді: «мен мұнда Бутырка түрмесінде тегім қазақ және орыстың отарлық езгідегі құлы болғандықтан отырмын, ал егер мен үнді елінің ұлтшылы болсам ғой ұлтшылдығым үшін басымнан сипаған болар едіңіздер. Сондықтан да менің тағдырым үкім шығаратын орыс қаламына тәуелді болғандықтан маған жасалған қиянатты бүтіндей орыстың жасаған басынуы мен зорлығы есебінде қабылдаймын және ұлтшылдық ұстанымда қала беретін боламын» [Алаш ісі, 2022: 730].

Ғазымбектің бұл айтқанында, әрине, бақытсыз елінің әділетсіздік пен қиянатқа ұшырағандығын мойындау бар. Сонымен бірге оған бойды үйретпеуге, оған қарсылық танытуға үндеу бар.

Тура осы ұстанымды Жүсіпбек Аймауытұлы да білдіреді. Ол ең соңғы, кейінгі ұрпаққа аманат есебінде қалдырған «Тез өлмен!» шығармасында:

Кеудемде кемел жүрек бар,

Тілек бар онда, сенем мен.

Артымда іздер буын бар,

Өлсе де тәнім, тез өлмен! – [Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 01093, т. 2, 521-522, 523-п.] деген ойды білдірді.

Сөзімнің соңында Қарағанды өңірі тарихына байланысты мәңгі есте сақтауға лайық тұлға өміріне тоқталайын.

Ақайұлы Хасен (1857-1931).

Мәскеу архивында сақталған мынадай құжат бар. Омбыдағы жандарм басқармасының бастығының көмекшісі ротмистр Леваневский полиция департаментіне жолдаған баяндауында (31 желтоқсан 1909 ж.) Қу болыстығының басқарушысы Хасен Ақайұлының Темірші болыстығының басқарушысы Абеу Ермековпен, Ақшатау болыстығының басқарушысы Адамбаевпен, Кент болыстығының басқарушысы Матаевпен қазақ ұлт-азаттық қозғалысына көмектесу ісіне байланысты жұмыс жүргізгендігі туралы айтылады. Ротмистр Леваневский бұл фактіге жай меңзеп қана қоймайды, Хасен Ақайұлының біраз уақыттан бері А. Байтұрсынұлымен тұрақты түрде аталған тақырыпта жұмыс жүргізіп келе жатқандығына ерекше назар аударады.

Бұл, әрине, Х. Ақайұлының ұлт-азаттық қозғалысына көрсеткен қолдауы туралы жандарм қызметкері тарапынан 1909 жылы берілген үстірт мәлімет қана болатын.

Келесі бір факті 1918 жылғы мамырға тиесілі. Онда Алаштық қазақ полкінің командирі капитан Тоқтамышев Х. Ақайұлына жолдаған хатында «Құрметті Хасен мырза ...Мүмкін болғанша қазақ атты полкына қолдау көрсетуіңізді өтінеміз. Мұндағы бауырларыңыз Сізге сенеді ... Бізді ұмытпасаңыз екен!», - деген өтінішін білдіреді.

Ал осы бұрынғы Қарқаралы уезіндегі Қу болыстығына үш мәрте басқарушы болып сайланған, Қарқаралыдағы Қоянды жәрмеңкесін ұйымдастырушылардың бірі, осы жәрмеңкеде он төрт мыңнан астам адам қол қойып Петербордағы мемлекет басшылығы атына жолданған атақты Қарқаралы петициясын жазу ісіне белсенді түрде ат салысқан тұлғалардың бірі, меценат Хасен Ақайұлы кім еді?

XX ғасыр басындағы қазақ азаттық қозғалысының басында тұрған тұлғалардың бірі Ақайұлы Хасен өз атынан Мәскеуге Бүкілодақтық атқару комитетінің төрағасы М.И. Калининге жазған арызында шыққан тегіне байланысты мынадай фактілерді келтіреді: «Маған таныс ата-тек шежірем туралы айтсам онда әкем, атам және оның әкесі, осы үш буынға тоқталған болар едім. Арғы атам Қойсоймас өз шаруасын ғана білетін және өз руының бейбіт өмірін қанағат тұтқан қарапайым адам екен. Осындай адал адамнан шыққан Баймұрын атам өз ортасында басқалар үлгі тұтарлықтай қайырымды, не көрсе де төңірегіндегі халқымен бірге көрген адам болыпты. Әкем Ақайға әкесінен қуатты шаруашылық қалыпты, ол дағы әкесі мен атасы сияқты үйреншікті өмір арнасында болуды қалаған. Тек кәрілікке бет бұрған шағында төңірегіндегі елінің қалауымен болыстықты басқарып, тым халықшылдығын патшалық ұнатпай, әкімшілік оны жеті ай абақтыға жауып, одан шыға салысымен мына пәниден көңілі қалып Меккеге қажылыққа аттанып, сол сапардан оралмаған. Басқаша айтқанда, маған дейінгі үш буын ешқандай да атак, мансап кумай ел қатарлы дәстүрлі малшы қазақ өмірін сүрген» [Қойгелдиев, 2019: 200-208].

Әкесінен қалған кәдімгідей дәулетке ие болған өзінің өмірінің мүлдем басқа арнаға түскенін, өзінің де төңірегіндегі жұрттың да қалыпты тіршілігі мүлдем қанағаттандырмай, ендігі жағдайда оны жаңа сұраныстарға бейімдеу жолына бет бұрғанын, яғни қатыгез табиғи ортада тек бір жақты мал өсірумен айналысып шаруашылық тұрақтылығын

камтамасыз ету мүмкін еместігіне көзі жетіп, сондықтан да төңірегіндегілерге үлгі боларлықтай шаруашылықтың жаңа түрлерін енгізуге көшкендігін жазады.

Осы ұстанымды басшылыққа алып ол 1888 жылы қазақтардан 13 шаңырақтың және орыс отбасыларынан 5 отбасының басын біріктіріп Павлодар уезімен шекарадағы «Желтау» кейінірек «Заводское» аталған жерде отырықшы аралас шаруашылық құрып, оған 11 жыл бойы өз қаржысын жұмсайды. Бұл әрекеті енді ғана өз жемісін бере бастаған шақта «Желтау» әкімшіліктің шешімімен ішкі Ресейден келген переселендердің иелігіне өтіп, бастаған ісін өрістете алмайды.

Мұндай жағдайға мұңая қоймаған Хасен көп ұзамай «Желтаудан» жетпіс шақырым жердегі Егінді бұлақ деген мекенде жеті әулеттің басын қосып жаңа отырықшы шаруашылық құрып, егін егіп, ол үшін арық қазып, суландыру жүйесін жүргізу, пішен шабу ісін жолға қойып, осы мақсатта қажет деген өндіріс құралдарын сатып алып жаңа әрекет бастап кетеді. Бірақ бұл әрекеті де ұзаққа бармай, переселен мекемесінің көзі Егінді бұлаққа түсіп, одан Хасенді ығыстырып «Хлебородный» деген поселек ашады.

Егінді бұлақтан айрылған Хасен одан жиырма шақырым жердегі «Қызыл шілік» және «Мырзакөл» аталатын сусыз, егіншілікке қолайсыздау өңірге келіп орын тебеді. Хасен мұнда келген бетте суландыру жүйесін құру ісін қолға алып, Түркістаннан жоңышқаның ұрығын алдырып, малға жем-шөп даярлау ісін жолға қояды. Үлкен еңбектің нәтижесінде бұл өңір шаруашылыққа қолайлы қонысқа айналады.

1928 жылы 12 наурызбен белгіленіп М. И. Калининге жолдаған хатында Х. Ақайұлы советтік билікке көрсеткен қолдауын баяндайды. Мәселен, 1920-1923 ж.ж. аралығында Павлодар-Қарқаралы тракті бойында өз есебінен почта стансасын ұстағандығын, осы жылдары Қоянды-Ботов жәрмеңкесінде ірі ғимараттар салдыру үшін екі жүзден үш жүзге дейінгі қашықта түрлі құрылыс заттарын тасу үшін арнайы көлік жарақтағанын, тура осы жылдары советтік құрылысқа деп өз есебінен алғашында 26 ірі жылқы малын, екінші рет тағы да 30 ірі жылқы және үшінші мәрте 10 ірі өгіз бөліп, қайырымдылық жасағанын жазады [ҚР ПА, 352 қ., ½ тізім, 2165.128-131-п].

Дегенмен совет өкіметі Х. Ақайұлының бұл өзара түсіністікке келу әрекетін қабыл алған жоқ еді. Оның себебі тереңде жатты. Біріншіден, Хасен Ақайұлы әлеуметтік статусы тұрғысынан ірі меншік иесі – байлар табына жатқызылды. Екіншіден, және бұл негізгісі, ол патшалық билік тұсында да және совет өкіметі тұсында да саяси көзқарасы тұрғысынан ұлт-азаттық қозғалысы жағында болды, мүмкін болғанша оған қолдау көрсетті.

Ол жоғарыда аталған құжатта өзінің биік арманы ретінде қазаққа шаруашылық жүргізудің жаңа және пайдалы үлгісін көрсетуді өзіне мақсат етіп алып, сондай-ақ осы арнада біраз ізденіс жасағанын баяндайды. Ол бұл ойды қызыл сөз үшін айтқан жоқ-тын. «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 111 санында «Кеңес хат» деген атпен Хасен Ақайұлының хатын жариялайды. Хат иесі «бұл күнде малдан басқа кәсіптерімнің бәрін бір ғана кәсіпке аударғым келіп тұр. Қу тауының өлкесінде ата қоныс көлім бар. Сол көлдің басына салған қыстау, қора-қопсы мүлкім бар. Осы көл басынан былғары заводын һәм тері илету кәсібін бастағысы» келетіндігін мәлімдеп, бұл ойына «қазақтар терілерін арзанға сатып, дайын тауар ретінде қымбатқа өзі қайта сатып алмас еді деген негіздеме береді [ҚР ПА, 352 қ., ½ тізім, 2165. 6-п].

Нағыз іскер Хасекең ойын мәресіне жеткізіп «менің мұқтаж болып тұрғаным осы істі істеп жүргізуге керек білім. Сондықтан мұнан істің ғылымын оқыған яки оқып жүрген бауырларымнан өтінемін: Бұған не нәрселер керектігі, не шамаға түсетінін газета арқылы, хат арқылы ұғындырып, қысқалап смета көрсетіп түсіндіруін», – деп жазады [Субханбердина, Дәуітов, Сахов, 1998: 149-150].

Осыдан бір ғасыр он жыл бұрын айтылған ой, жарығы бүгінге де жетіп тұрған арман, ұлттың арманы. Оны жеткізіп тұрған Хасекең! Хасекеңнің өтініші жауапсыз қалған жоқ еді. Ә. Бөкейханов хатқа жауап жазып «завод ісі мәдениет дәрежесіне байлаулы», мәдениеті төмен Ресейде «жақсы нәрсе шығаратын завод, фабрика жоқ, ондай мүмкіндік қазақта

қайдан болсын. Қарқаралы уезінде жер үстінде жатқан күмісті «нан салатын пешке қорытып алып, дүрілдеген Попов деген қайда?, ал оның «күмістен айырған қорғасыны жал-жал болып міне 30 жыл далада» жатқан жоқ па?, «мәдениет ауасы хош көрмесе, іс аяғы осылай болмақ», деген ойын білдіреді. Артын ала «қысты күні бүркіт-сұңқарға үй тігіп жүрген» Хасен мұны ұғар деген ой түйеді [Субханбердина, Дәуітов, Сахов, 1998: 187-190].

Әлекең «Қарқаралы, Қаракүс Едірей, Қу, Баянаул тауын бес қазылық дейді. Бұл мал кіндігі. Қойға бұлардан артық жайылыс дүниеде жоқ десе болады. Мұнда 150 жыл отырып, мал тәрбиелеп бақпай, былғары заводына кірісу – түйені мұзға жетелеу», – деп жазады.

Бұл арада Әлекең, әрине, завод салма деп отырған жоқ, завод өнерін бастауға қазақ даяр емес деген ойға меңзеп отыр. Бұл арада ең маңызды нәрсе – ол сол тарихи тұстағы қазақ қоғамдық ойының өресі мен қарқыны. Диалогқа келген екі тарихи тұлға соны білдіріп отырғаны. Ескеретін жағдай: былғары зауыты туралы пікірді, яғни елде тек шикізат өнімдерін ғана емес, даяр соңғы өнім шығаратын өнеркәсіп ошақтарын салу туралы пікірді араға он жыл салып Смағұл Сәдуақасұлы да айтып, орталық билік алдына осы мәселені түсінікті тілде қойған. Енді ғана орнаған совет өкіметі жағдайында уақыт көрсеткеніндей ондай пікірдің өріс алуына империялық орталық мүдделі емес-тін.

Қорытынды. Сонымен жоғарыда айтып кеткеніміздей Қарқаралыдағы Қоянды жәрмеңкесін ұйымдастырушылардың бірі, осы жәрмеңкеде он төрт мыңнан астам адам қол қойып Петербордағы мемлекет басшылығы атына жолданған атақты Қарқаралы петициясын жазу ісіне белсенді түрде ат салысқан тұлғалардың бірі, меценат Хасен Ақайұлының қазақ ұлт-азаттық қозғалысына белсенді қатыса отырып, қазақ еліне жасаған қызметі өлшеусіз болған.

Хасеннің жүйелі ісін көріп, төңірегіне жасаған жақсылығын байқаған халық оны үш мәрте болыс басқарушысы етіп сайлайды. Дегенмен, Хасеннің саяси ұстанымы патша әкімшілігіне бәрібір ұнамайды. Оның А.Байтұрсынұлымен және Ә. Бөкейхановпен тұрақты байланысы қызметінен босатылып, 1910-1911 ж.ж. Том губерниясындағы Барнаул қаласына жер аударылуына себепші болады. 1916 жылғы халық толқулары тұсында ол тағы да абақтыға жабылып, дүрбелең басылған соң босатылады.

1927-1928 ж. ж. астық даярлау науқаны тұсында Х. Ақайұлына Қылмыс кодексінің 68 бабының 1-нші бөлігіне сәйкес «салық салынуға тиесілі меншігін жасырды» деген айып тағылып 2 мың сом айып пұлы салынып, барлық меншігі тәркіленеді.

1929 жылы 15 наурыздағы ОГПУ Коллегиясы жанындағы Ерекше Кеңес (особое совещание) Қылмыс кодексінің 51/10 бабына сәйкес Ақаев Хасен Ақайұлы Қазақстаннан тыс өңірге, Мәскеуде, Ленинградта, Киевте, Харьковте, Одессада, Дондағы Ростовта, осы аттас губерния және округтарда, сондай-ақ Орта Азияда тұру құқынан айырылып, үш жылға жер аударылсын деген шешім қабылдайды [ҚР ПА, 352 қ., ½ тізім, 2165 іс, 16 п].

ӘДЕБИЕТ

«Алаш ісі» 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары. Алматы. 2022. 1 т. 984 б. (730-б).

Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 01093, т. 2, 521-522, 523-п.

Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 2165. 128-131-п.

Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 2165, 16-п.

Канпелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. М., 2000. 342 с.

Қойгелдиев М. Қорғансыздың күнін кешкендер. Алматы, 2019. 304 б.

«Қазақ» газеті Құрастырушылар Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов Алматы, 1998. 560 б. (149-150 бб).

Тогжанов Г. О Байтурсынове и байтурсыновщине. Алматы – Москва. 1932. 41, [2] с.
Шоқай М. Таңдамалы. 2 том. Алматы, 1999. 520 б.

REFERENCES

- «Alash isi» 1920-1930 jj. OGPU jurgizgen jasandy tergeu isinin kujattaryi men materialdaryi. Almaty. 2022. 1t. 984 b. (730 b). (In Kazakh)
 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenty arhivi. (KR PA)6 352 k, op. ½ tizim, is. 010993, t.2, 521-522, 523-p.
 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenty arhivi. (KR PA) 6 352 k, op. ½ tizim, is. 2165, 128-131-p.
 Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenty arhivi. (KR PA)6 352 k, op. ½ tizim, is. 2165, 16-p.
Kappeler A. Rossiya – mnogonacional'naya imperiya. Vozniknovenie. Istoriya. Raspad. M., 2000. 342 p). (In Russian)
Koigeldiev M. Korgansizdien qunin keshkender. Almaty, 2019. 304 p.
 «Kazakh» gazety. Qurastyrushylar U. Subhanberdina, S. Davitov, K. Sakov. Almaty, 1998. 560 p. (pp. 149-150). (In Kazakh)
Togzhanov G. Baitursynov i Baitursynovshchina. Almaty – Moskva. 1932. 41, [2] p. (In Kazakh)
Shokai M. Tandamaly. Vol. 2. Almaty, 1999. 520 p. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Қойгелдиев Мамбет Құлжабайұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры (Жамбыл көшесі, 25. Алматы қ., Қазақстан). ORCID 0000-0002-8196-9117. E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

Сведения об авторе: Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич. – профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая (Ул. Джамбула, 25, г. Алматы, Казахстан). ORCID 0000-0002-8196-9117. E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

Information about the author: Koigeldiev Mambet Kulzhabaiuly – Professor at the Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Dzhambul St., 25, Almaty, Kazakhstan). ORCID 0000-0002-8196-9117. E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.05.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.06.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2024.